Պատմեց Հիւսէյն իպնը Ամր ու ինծի ըսաւ Ուազըտ՝ թէ Արաբները երբ Ատրպատական իջան, հոն բերին իրենց ցեղախումբերը Քուֆա ու Պասրա նահանգներէն ու Սիւրիայէն, եւ տիրեցին որքան որ կրցան: Ոմանք երկիր գնեցին Պարսիկներէն, անոնց յանձնուեցաւ գիւղերուն պահպանութիւնը եւ տեղացիները մշակ հողագործ եղան:

Կը պատմէ Հիւսէյն թէ Վարդանակերտ քաղաք մըն էր Ուահշ ու Արշակ քաղաքներու պէս՝ որոնց յետոյ տիրեց Պապէք: Մրուան իպնը Մոհամմէտ իպնը Մրուան իպնը ալ-Հաքամ չէնցուց Վարդանակերտը, կենդանացուց անոր հողերը, ամրացուց զայն ու իր գիւղն ըրաւ: Յետոյ գըրաւեցին զայն (Արաբները) ու եղաւ Ում ճաֆար Զուպայտա Պընդ ճաֆար իպնը ալ-Մանսուր խալիֆային: Անոր (Ում ճաֆայի) փոխանորդները կործանեցին անոր պատնէշը ու յետոյ շտկուեցաւ ու նորոգուեցաւ: Վարդանակերտցին անոր (Ում ճաֆարի) ազատագիր գերիներէն էր:

Իսկ Պարզանտ գիւղ մըն էր, հոն բնակեցաւ Աֆշին Հայտար իպնը Քաուս՝ Մուդասըմ խալիֆային Ատրպատականի, Հայաստանի ու Ճիպալի գործակալը, երբ կը պատերազմէր Պապէք Խուռամցի անհաւատին դէմ, եւ այն ժամանակ զայն (Պարզանտը) ամրացուց:

Մարաղա կը կոչուէր Աքրահրոտ. Մըրուան իպնը Մոհամմէտ Հայաստանի ու Ատրպատականի կառավարիչը հոն բնակեցաւ, երբ դարձաւ Մուղանի ու Ճիլանի արշաւանքէն: Հոն շատ աղբ կար, անոր ու բարեկամներուն գրաստները հոն կը տապլտկէին աղբին վրայ եւ սկսան կոչել զայն Մարաղայի (Հողի վրայ տապլտրկելու) գիւղ: Յետոյ մարդիկ զեղչեցին գիւղ բառը ու կոչեցին զայն Մարաղա: Բնակիչները զայն յանձնած էին Մրուանի, որ զայն չէնցուց: Անոր փոխանորդները հոն մարդիկ հաւաքեցին ու բազմացան, որովհետեւ յարգի եղաւ, ու զայն չէնցուցին: Յետոյ ձեռքէն գրաւուեցաւ, ինչպէս որ գրաւուեցան Ումայեաններու բոլոր կալուածները, եւ ստացաւ զայն Խալիֆի աղջիկներէն մին: Երբ ալ-Ուաճնա ալ-Ազտի ու Սատաղա իպնը Ալի Ազտ ցեղախումբին ազատագիր գերին ապըստամբեցան, ու Խուզայմա իպնը Խազըմ իպնը Խուզայմա Հայաստանի եւ Ատրպատականի կառավարիչ եղաւ ար-Բաշիտի խալիֆայութեան ժամանակ, չինեց անոր պատնէշը, ամրացուց, քաղաք ըրաւ ու գինուորներով լեցուց: Երբ Խուռամցի Պապէք երեւցաւ Պուտտի մէջ, մարդիկ հոն ապաւինեցան ու ամրացան: Անոր պարիսպը նորոգեցին Մամունի (813–833) օրերուն շատ մը գործակալներ, որոնցմէ են Ահմատ իպնը ալ-Ճունայտ իպնը Ֆարզանտի ու Ալի իպնը Հիշամ: Յետոյ մարդիկ գացին անոր արուարձանը, որ ամրացուեցաւ:

ՊԷԼԼԱՏՀՈՐԻ

Արաբերենէ թարգմանեց՝

Հ. ԱԲՐԱՀԱՄ ԱԴԱՄԵԱՆ

(Վերջ)

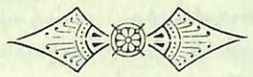

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՕՏՈՒԹԻՒՆ

Ս. ԳՐ. ԼՈՒՍԱՒՈՐՉԻ ԽՃԱՆԿԱՐԻՆ

(Շար. տես Բազմ. 1955, թ. 4–5, էջ 86)

Բիւզանդական արուեստը իր սկզբնապատճառն ունեցաւ բուն իսկ Բիւզանդիոնի այս Այա Սոֆիան, ուր Յուստինիանոսի կայսերական ճոխութիւնը եւ անհաւասարելի արուեստագէտ հանճարներու միախումբ գործակցութիւնը յառաջ բերին ստեղծագործութիւններ, որ ճարտարապետական, նկարակերտութեան, քանդակագործութեան, զարդագեղման, պճնեցման եւ այլ ամէն ճիւղերու մէջ ներդաշնակ միաձուլմամբ զանազան դարերու եւ աշխարհներու գեղագիտական ներշնչումանց տարբերու՝ յանկարծական թափով մը գեղարուեստը բարձրացուցին գրեթէ այնուհետեւ անհաւասարելի գագաթնակէտի մը վրայ, որուն վրայ յաջորդ չորս եւ հինգ դարերը ոչ մէկ նոր տարր ուզեցին կամ փորձեցին աւելցնել, այլ գոհացան միայն ամէնուրեք անոր հաւատարիմ օրինակութեամբ, տալով մեսասաներորդ դարուն մէջ, ընդմիշտ փակելու համար այդ հինգդարեան ոսկեղէն շրջանը, եւ իրեւ վերջին ցոլացումն՝ անոր վերջին ընդօրինակութիւնը Ս. Մարկոսի հոյակապ տաճարը Վենետկոյ մէջ: Միակ երեւոյթը աշխարհի վաղանցուկ շրջանին մէջ, ուր մարդկային յարափոփոխ երեւակայութիւնը եւ խմացական ճաշակը կրցած է այսպէս հինգ դար հաւասար տոկունութեամբ յարատեւութիւն մ'ունենալ: Ուստի կրնանք իրաւամբ ըսել որ Բիւզանդիոն, Հռաւեննա, Կրատոյ, Թորչելլոյ, Թեսաղոնիկէ, Սալոնս, Աքուիլէիա, Բարենցոյ, ամբողջ Իտրիա, Դալմատիա, Վենետիկ, Մուրանոյ եւ ամէնուրեք ուր պահուած կան տակաւին այդ հինգ դարերու գործերը բիւզանդական անուամբ բնորոշուած, ամէնքն ալ միեւնոյն լուսապատկերի ճառագայթումներ են, առաւել կամ նուազ պերճութեամբ եւ յաջողութեամբ, որքան կարող եղած են ընդօրինակողներու ճարտարութիւնը եւ մեկենասներու գաղափարի եւ գանձարանի ճոխութիւնը:

Գեղարուեստից պատմութեան հետազօտող մը այսպէս կը ներկայացնէ այդ հինգ դարերը գեղարուեստի ոսկէշրջանի, խօսելով Տիտերոնի հրատարակած հին գրութեան մը վրայ իբրեւ «Առաջնորդ յունական գծագրութեան արուեստի», ուր իբրեւ կանոն դասաւանդութեան, սահմանուած են նոյնիսկ իւրաքանչիւր առարկայի եւ նիւթի համաձայն՝ պատկերներու թիւը, ենթակայի պէսպիսութիւնները, հանդերձաւորութեան ծալքերը, ստորագրեալց երանգները եւ այլն.

Ad onta di questi ceppi, l'arte bizantina non restò, come si crede da molti, completamente immobile e passiva, tanto che si poterono, con sufficiente esattezza, stabilire parecchie età nel suo svolgimento secolare. E cioè: prima età d'oro dalla fine del IV al termine dell'VIII secolo, circa. Decadenza dall'VIII alla seconda metà del IX (867 circa), seconda età d'oro dall'837 circa alla fine del secolo XI. Decadenza definitiva da quel tempo ad oggi.

Ուստի հինգ հարիւր տարուան չարունակեալ ոսկեդար մ'է հազիւ կէս դարու ընդհատմամբ մը, որ համառօտ փակա-

գիծ մը կը վաղմէ, եւ աննշան բոլորովին, միեւնոյն ճաշակի եւ արուեստի ոճի տեւականութեան մէջ։ Եւ այդ ընդհատումն ալ ոչ թէ ամէն ճիւղի եւ մանաւանդ մեզ հետաքրքրող խճանկարի արուեստին կը պատկանի, այլ միայն ձեռագրաց մանրանկարչութեան գեղեցկութեան կը վերաբերի. որովհետեւ յիրաւի այդ ժամանակամիջոցին մէջ չենք հանդիպիր գրչագրաց պատկերազծութեան եւ մանրանկարի երփնաւորման կատարելութեան մէջ ճարտար արուեստագէտի մը՝ որ կրցած ըլլար ստեղծագործել ինչ մը, արժանի իբրեւ հնութեան գանձ՝ Միլանու Ամբրոսեան գրատան մէջ պահուած Հոմերոսի եւ Վիրգիլիոսի, Վատիկանեան թանգարաններու մէջ պահուած հրաշագեղ գրչագիրներու, եւ թէ Թ. եւ Ժ. դարերու մէջ մեր երկու հայազգի Վասիլներու անուամբ հռչակուած աշխարհածանօթ գլուխ գործոցներու հետ համեմատելու, թող թէ հաւասարիլ անոնց։

Հետեւարար ուղիղ չէ իբր սահմանածայր եզր մ'առնել համեմատական ժամանակագրութեամբ բաղդատութեանց համար մէկ կողմէն Հռաւեննայի Ս. Վիտալին եւ միւս կողմէն Վասիլեան Ցայսմաւուրքը։ Վասիլեան Ցայսմաւուրքը յօրինման որոշ ժամանակ չունի. գիտենք անոր աւարտման շրջանը, բայց սկզբնաւորութեան համար դարերով պէտք է ետ երթանք. որքան նոր է եւ տասներորդ դարու վերջալոյսին կամ մեռասաներորդի արշալոյսին հրաշալի ցոլացումն է, այնքան ալ հին եւ անժամանակ, եթէ ներուի այսպէս բացատրել, իր յղացման կամ ծագման մէջ, որքան որ հին են իր իւրաքանչիւր էջին մէջ պարունակած տիպարները։

Այս Ցայսմաւուրքի նկարիչները, թուով եօթը եւ իւրաքանչիւր պատկերի տակ ստորագրած, ինքնահնար գործ մը չէ որ արտադրած են, այլ եղած են հարազատ եւ ամենաքաջ ճարտար ընդօրինակողներ, իւրաքանչիւր էջը զարդարող սուրբին իր հայրենեաց մէջ վաղուց հաստատուած սեփական կենդանագրի եւ տեղւոյ առանձնայատկութեանց եւ տիպարի։ Լսենք Պ. Միյէի, որ այս նիւթին մէջ պատգամաւոր է. խօսելով գմբեթարդ տաճարներու յաջորդաբար զարգացման վրայ, կ'ըսէ.

On peut retracer le chemin qu'elle a suivi. Je croirais que quelques étapes en sont indiquées par des miniatures célebres, celle du Ménologe de Basile II. Ces miniatures reproduisent souvents, à ce qu'il semble, de très vieilles icones où étaient figurés, avec une grande exactitude, les édifices consarcés à la mémoire du saint dans le lieu où il avait souffert. Եւ մանրանկարներուն վրայէն մի առ մի կը տեսնէ ծանօթ շէնքերը պարսից մայրաքաղաքին, կամ սարակինոսաց բնակարանները, Կեսարիա Կապադովկիոյ, Անտիոք, Նիկոմիդիա, Պաղեստինու եւ Կ. Պոլսոյ վանական թումբերը. Daphné ի աւերակները. Ainsi – կ'ըսէ – d'un côté, l'Orient; de l'autre Césarée, puis Nicomédie-Antioche, puis les monastères, եւ այլն։ Մի և նոյն դիտողութիւնը իւր կարգին դարձեալ կը հաստատէ H. Leclercq. « Ch. Bayet et Koadakon ont noté, en plusieurs endroits, de réminiscences de l'art antique; sarcophages ornés de bas-reliefs, cariatides, idoles nues, tuniques avec bulles et clavi: ailleurs, les details s'inspirent des ouvrages de l'art chrétien primitif: Josué devant l'archange Michel est copié sur le rouleau de la Vaticane. Եւ այսպէս կը շարունակէ ըստ բաւականի երկայն. Il existe une parenté remarquable entre les fonds architectureux devant lesquels les saints sont posés, et les mosaïques de Salonique, de Ravenne, de Bethléem, de St. Sophie... Toutes ces sarmances invitent à chercher si ces miniatures ne reproduiraient point des tableaux de la

période primitive. Dans les compositions, les monuments ont un caractère historique. L'église des Blachernes est la basilique que nous connaissons; les monuments subsistants, couvent de St. Siméon Stylite, église de Stoudcon, permettent de contrôler la fidélité des reproductions et de reconnaître ainsi, dans la plupart des édifices religieux, en particulier dans les très curieux groupes monastiques du Constantinople, l'image des lieux consacrés au personnage ou à l'événement commémoré. Il est donc probable que les peintres de Basile II ont reproduit d'anciens modèles, créés sur les lieux mêmes, conservés et souvent popularisés par les ménologes locaux, et mieux encore, par les icones que, pendant des siécles, voyageurs et pélerins avaient amassés à Constantinople.

Այս երկար մէջբերումները ստիպուեցանք ընել, ապացուցնելու համար որ Վասիլեան Ցայսմաւուրքը գրեթէ այնքան դարերու կը պատկանի՝ որքան դարերու կը պատկանին իր իւրաքանչիւր էջի վրայ ներկայացուցած սուրբերը իրենց անձնական եւ տեղական առանձնայատուկ տիպարներով։

Անցնինք այժմ քննելու նաեւ այն մանրամասնութիւնները, որոնք արուեստագիտորէն դիտուած են Լուսաւորչի խճանկարին կրած տարազին վրայ եւ որոնք կը համարուին անհաշտ վեցերորդ դարու եւ յատկանիշներ տասներորդ դարուն։ Եւ են.

1) Ներքին պատմուճան նեղ թեզանիքով եւ 2) զօտեւոր, փոխանակ ըլլալու լայն թեզանիքով եւ զօտեւոյծ. 3) եմիփորոն պրկուած եւ ամփոփ բռնուած լանջաց վերեւ, ձեւով երկուստեք համաչափ, փոխանակ լայն ու թոյլ կերպով ձգուած ըլլալու. եւ 4) եմիփորոնի խաչը փոխանակ փոքր եւ հաւասարաթեւ ըլլալու՝ մեծ է, վերին եւ ստորին թեւերն երկայն եւ թուով երկու, լանջաց վրայ, եւ զուգադիր։

Առաջին երկու տարբերութիւնները փոխանակ այս կամ այն դարու հետ կապակցելու, կը վերաբերին մանաւանդ անձանց կրած տարազի տեսակին. եթէ տալմաթիֆա է, որ է պաշտօնական կամ ծիսական արտաքին շապիկը եկեղեցական պաշտօնէութեան, լայն թեզանիք ունի եւ զօտեւոյծ կը մնայ. իսկ եթէ թոնիֆա է, որ է սովորական շապիկը կամ պարեզօտը, նեղ թեզանիք ունի եւ զօտիով զսպուած կը գործածուի։ Այս է սովորութիւնը հաւասարապէս թէ՛ յարեւմուտս եւ թէ յարեւելս, եւ ամէն դարերու մէջ անխտիր։ Այս առարկայական տարբերութիւնէն զատ՝ արուեստագործներ յատուկ զանազանութիւն մը չեն պահպաներ իրենց արտադրութեանց մէջ եւ անխտրաբար կը ներկայացնեն թէ՛ տալմաթիֆա-ն եւ թէ թոնիֆան-ն, առանց ծիսական ճշդութեան կապուելու, հաւասարապէս լայն կամ նեղ թեզանիքով, զօտեւոր կամ զօտեւոյծ։ Իսկ վերջին երկու տարբերութիւնները՝ եմիփորոնի եւ անոր վրայի խաչերուն ձեւին ու թուոյն նկատմամբ, հոս ալ դարձեալ հարկ է զանազանել իրարմէ արեւմտեան կամ լատինական փալիում-ը եւ արեւելեան կամ յունական օմոֆորիոն-ը, մեր մէջ ընդհանրացած հաւասարապէս եմիփորոն անուամբ։ Առաջինը փոքր է եւ բոլորաձեւ ազուցանելի, եւ երկրորդը լայն եւ երկայն չերտ բոլորելի ուսերու վրայ. հետեւարար կրելու կերպն ալ ըստ տեսակին կը զանազանուի եւ ունինք անխտրապէս գործածուած գեղարուեստական ներկայացմանց մէջ՝ լայն եւ արձակ, եւ կամ սեղմ ու պրկուած, լանջաց վրայ եռանկիւնի ձեւով եւ կամ բոլորաձեւ պարուրուած։ Նման տարբերութիւններ կը ծագին նաեւ բազկի եւ ձեռաց կեցուածքէն ու շարժուածքէն։ Նոյնպէս անխտիր են գեղարուեստական ներկայացմանց վրայ խաչերու ձեւերն ու թեւերն ալ. ըստ օրի-

նական հաստատութեան, պէտք է ունենան չորս խաչ լանջաբոլոր բաժնին վրայ եւ առջեւէն կախուած չերտին վրայ. բայց երբեք արուեստագործներ ուշադիր չեն եղած ծիսական ճշդութեան. որով փոխանակ դարերու արտայայտիչ ըլլալու, իրենց գործերը կրնան առ առաւելն նկատուիլ ընդհանրապէս իբրեւ յայտարար արեւելեան կամ արեւմտեան տարազի: Ուստի, ինչպէս ոչ միշտ ուղիղ է իբրեւ դարու մը յայտանիշ նկատել լայն կամ նեղ թեղանիքը եւ կամ իբրեւ ծիսական տարազի մը սկզբնական ծագման եւ պարբերական զարգացման նշանակ, որովհետեւ արեւելեան ժողովուրդներու մէջ մինչեւ ցայսօր նոյնիսկ արտաքին ոչ ծիսական վերարկուն ունի լայն թեղանիք եւ նոյնպէս լայն թեղանիք կը պահպանեն յարեւմուտս Բենետիկեան կրօնաւորք իրենց վերարկուին թեւերուն, այսպէս ալ ուղիղ չէ միշտ հաւասարաթեւ կամ երկայնասրուն խաչը իբրեւ նշան մ'առնել դարերու առաջնութեան կամ յետնութեան, որովհետեւ քրիստոնէութեան ամենահին ժամանակի նմոյշներէն ունինք երկայնասրուն խաչը գետնադամբաններու շրջանին անգամ, եւ փոխարէն հաւասարաթեւ խաչը մինչեւ ցայսօր գրեթէ իբրեւ միակ ծիսական ձեւ կը շարունակենք գործածել բոլոր արեւելեան եկեղեցական պաշտամանց մէջ:

Անցնինք ցարդ ըսուածներու առարկայական ապացոյցներն ալ տեսնելու այժմ, հնադարեան պատկերագրութեան մէջ յիշատակելով միայն գոսկան ի բազմաց եւ բոլորովին հաստատելու, որ արուեստագիտական բաղդատութիւնները չեն խախտեր իբրեւ չինութեան թուական Լուսաւորչի խաչանկարին Զ դարը:

1. — Նեղ թեղանիք կը տեսնենք արդէն է դարէն Լուվրի մէջ պահուած փղոսկրի քանդակի մը վրայ – նոյնպէս Զ դարու ուրիշ փղոսկրի վրայ, ուր Աղեքսանդրիոյ և Պոլսոյ պատրիարքները նշխարաց սրբոց հանդիսաւոր փոխադրութիւնը կը կատարեն – նոյնպէս Զոսիմոս քահանայապետը ս. Հաղորդութիւն տալու դիրքով – դարձեալ նոյն Զ դարու խճանկարներ ի Հռաւենա Ս. Ապողինարի խորանի կոնքին վրայ – եւ հուսկ նաեւ Ե դարէն ի Թեսաղոնիկէ Ս. Գէորգ եկեղեցւոյ խճանկարներու վրայ. ամէնքն ալ ասոնք ունին սեղմ եմիփորոն եւ զուսպ թեղանիք: – Նոյնպէս դարձեալ

2. — Եմիփորոն պրկուած է դարէն ի Հռոմ, ի Ս. Մարիա Անթիքուա կայսերական հրապարակի կամ Ֆորոյի մէջ, ուր կայ նաեւ է, Ը դարերու գեղեցիկ որմնանկարը հայրապետներու խմբանկարով, որոնք կը շրջապատեն աջ եւ ահեակ կողմէն արեւելեան եւ արեւմտեան խումբեր կազմելով: – Այս արեւելեան եւ յատկապէս ասորական եւ յունական տարազի առանձնայատկութիւնը ունինք նաեւ եպիսկոպոսական ձեռնադրութեան ներկայացման մէջ, ուր կը տեսնուի նոյնինքն Ս. Գրիգոր Նազիանզացի՝ Վասիլ Ա. կայսեր Թ դարու աշխարհահռչակ մանրանկարներու մէջ, որոնք կը զեղազարդեն Նազիանզացւոյն ճառերու հաւաքածոյ գրչագիրը, որ այժմ կը պահուի Փարիզ:

3. — Եմիփորոն, նոյնպէս պրկուած ուսերու վրայ եւ խաչազարդ եւ երկայնասրուն խաչերով, բացի վերոյիշեալ Նազիանզացւոյն բազմաթիւ էջերէն՝ ունինք Ը դարէն խճանկար Թեսաղոնիկէի Ս. Դեմետր եկեղեցւոյն մէջ. – Եօթներորդ դարու սկիզբէն Ս. Գրիգոր Մեծին կենդանագրին վրայ նկարուած ի Հռոմ Ս. Վենանցիոյ մատրան, ուր բացի եմիփորոնի այս յատկութեանց՝ ունի նաեւ բոլորովին սեղմ թեղանիք. դիտել որ այս նկարը, որ նորոգուած է 1625–30ին, իր հարազատ ձեւին մէջ պահուած է գեղեցիկ օրինակութեամբ, նորոգութենէն գրեթէ 30–40 տարի առաջ կատարուած ընդօրինակութեամբ: – Զ դարէն ունինք դարձեալ Պեդրոս Բ. քահանայապետը ի Ս. Լորենզոյ Ֆուորի Մուրա եւ Փելիքս Դ. խճանկար ի Ս. Գոզմայ եւ Դամիանոյ Հռոմայ:

Գոհանալով այս յիշատակութիւններէն, անցնինք վերջնական կէտ մ'ալ շօշափելու թէ ինչպէս այս Լուսաւորչի կենդանագիրը մուտք գտած է կայսերական տաճարին մէջ: Հոս կ'աշակցի մեզի պատմութիւնը իբրեւ առաջնորդ:

532 Յունուար 11–ին, Պոլսոյ ձիարճարանին մէջ կը ծաղի յանկարծ ահաւոր ապստամբութիւն մը, եւ խուռն ու կատաղի ամբոխը յիմարացած՝ վայրագութեամբ եօթն օր կ'աւերէ կը հրդեհէ կայսերական պալատին շուրջը, եւ Յունուար 15 ուրբաթ օրէն ի վեր երեք օր անդադար կրակը, հովին աջակցութեամբ կը լափկրակը, հովին աջակցութեամբ կը լափլիզէ Ծերակոյտի պալատը, Աստուածային Իմաստութիւն տաճարը, դոր Կոստանդիանոս հիմնած էր, Առկուսթէոնը, Քսենիքեան ջերմուկները, Ս. Իրենէ տաճարը, Եւրուղիոն օտարասրահը, Սամսոնեան հիւանդանոցը եւ առանձնականաց ու պետական բազմաթիւ ապարանքներ, ամբողջ քաղաքին ամենաճոխ եւ հռչակաւոր թաղամասը, որ կայսերական սրբազան պալատէն մինչեւ Կոստանդինեան հրապարակը կը տարածուէր: Յուստինիանոս՝ թէոտորա կայսրուհւոյն հանճարիմաց եւ թէոտորա կայսրուհւոյն հանճարիմաց եւ յանդուգն անընկճելի կամքով առաջնորդուած, կը յաջողի վերջապէս վերակազմել խաղաղութիւնը եւ զսպել ժողովրդեան վայրագ կատաղութիւնը, մինչեւ իսկ խոնարհեցնելով զանոնք ապաշաւի եւ պատանքի: Եւ աւելի յանդուգն կամքի եւ զգաստարի թափով մը, անմիջապէս կը հրամայէ վերաշինութիւնը եւ ամիս մը վերջ արդէն կը սկսուի Այա Սոփիայի հիմնարկութեան, Անդեմիոս եւ Իսիդոր երկու հանճարեղ հսկայ ճարտարապետներու ձեռքով: Գրեթէ հինգ տարի վերջ, 537 Դեկտ. 24–ին կը կատարուի հանդիսական նաւակատիքը այն հրաշակերտին՝ որ իրօք Սողոմոնի տաճարը գերազանցած էր պերճութեամբ. բայց միանգամայն, ինչպէս Սողոմոն՝ այսպէս ալ Յուստինիանոս դէպի Բիւզանդիոն դարձուցած էր բոլոր աշխարհի հարստութեան հեղեղը, մարմարներ, ոսկիներ եւ ամենազգի թանկագին աղամանդներ ու գոհարեղէններ, կամաւոր խանդավառութեամբ կամ պետական զօրութեամբ կ'ողողէին: Այս պահուն է որ Հայաստանէն՝ Պարսիկ բռնութեան առջեւէն փախստական կու գայ կ'ապաւինի Յուստինիանոսի, Մամիկոնեան Վարդան Վասակ բդեշխի որդին եւ հինգ գրիւ արծաթով կը մասնակցի հռչակաւոր տաճարին շինութեան, հայոց անուամբ սեփականելով կայսերական տունն իսկ, կամ արեւմտեանը, ըստ մեր երկու պատմիչներու աւանդածին:

Ասողիկ կը գրէ. «Վարդանայ [բդեշխի՝ որդւոյ Վասակայ՝ որ էր յազգէն Մամիկոնէից] առեալ զընտանիս իւր եւ զայլ պաշտաւոն՝ փախստեայ անկանի յաշխարհն Յունաց ի թագաւորեալ քաղաքն Կոստանդնուպոլիս: Եւ երթեալ յանդիման լինէր թագաւորին Յուստիանոսի, որ զՍ. Սոփիա շինեաց, եւ հաղորդի ընդ նմա օրինաց, եւ յիւր անուն անուանէ զաւադրունն սուրբ Սոփիայ, որ մինչեւ ցայսօր կոչի դուռն Հայոց» (Ստեփ. Տարօնեցի Ասողիկ. Պատմութիւն Տիեզերական Բ–ր. Սիսկ յետոյ Ե. Իէ խօսելով նորէն Ս. Սոփիա տաճարին տասներորդ դարուն երփիա տաճարին տասներորդ դարուն երկրաշարժէ մը վնասուելուն եւ վերստին նորոգութեան վրայ Վասիլ Բ. կայսեր ժամանակ, կը գրէ յաջորդն ալ). «Անդ դիպեալ ճարտարապետին Հայոց Տրդատայ քարագործի, տայ զօրինակ շինուածոյն, խմաստուն հանճարով պատրաստեալ զկաղապարս կազմածոյն եւ սկզբնաւորեալ զշինելն, որ եւ զեղեցկապէս շինեցաւ պայծառ քան զառաջինն»:

Այս Վասիլ Բ.ի ժամանակ վերաշինութեան վրայ խօսելով նաեւ Վարդան [Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ Վարդապետի լուսաբանեալ (1862, յէջ 85)] կը գրէ այսպէս. «Դարձեալ ի նոյն

© National Library of Armenia

կայսերէ Վասլէ եկն Ներքինի մի Նեկիտ կոչեցեալ յերեք հարիւր քսան եւ հինգ թուին, խնդրել ի յԱշոտոյ թագ, բերեալ շատ պարգեւս. քանզի Վահան ոմն եպիսկոպոս Տարօնոյ ասէր նմա թէ արշակունի իցէ. զի մայրն հայ էր, եւ կատարել թուէր տեսլեանն Սահակայ սրբոյ՝ նստիլ թագաւոր արշակունի. եւ կամէր պսակիլ ի բագրատունւոյն: Զոր կատարեալ Աշոտ, ընդ նմին առաքէ եւ տասն հազար արծաթ ընծայ նորաշէն եկեղեցւոյն, որպէս Մամիկոնեանքն՝ հինգ դրիւ արծաթոյ, ասելն գնեալ զդուռն արեւմտեան սրբոյն Սոփիայ ի Յուստինիանոսէ, յիշատակ Հայոց: Եւ պատմեաց Նեկիտն թէ դատանի նշխար սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին ի յաղուհացսն ի հինգերորդ շաբաթուն շաբաթ օրն, զոր տօն կարդիցեն»:

Այսպէս վկայութեամբ այս երկու պատմիչներուն, կը հաստատուի Ս. Սոփիայի շինութեան գործոյն Հայոց մասնակցիլը Մամիկոնեանց ձեռքով՝ Յուստինիանոսի ժամանակ. անտարակոյս այս ժամանակէն է որ նաեւ Ս. Լուսաւորչի խճանկար կենդանագիրն ալ յօրինուած պէտք է ըլլայ ի զարդ հայկական դրան կամ որմոյ կամարին: Դիտելի է նաեւ որ այս մեր երկու պատմիչները իրարմէ օրինակած չեն, այլ հաւանօրէն հնագոյն աղբիւրէ մը քաղած են իրենց տեղեկութիւնները, թերեւս նաեւ երկու հեղինակներէ, քանի որ Ասողիկ չունի Վարդանի տուած մանրամասնութիւնը հինգ դրիւ արծաթոյ, եւ ի հակառակէն՝ Վարդան փոխանակ Ասողիկի յիշատակած Աւագ դրան, կը ճանչնայ իբրեւ Հայոց յիշատակ զդուռն արեւմտեայ:

(Վերջ) Հ. ՅՈՎՀԱՆ ԱԻԳԵՐ

ՆՈՐԱԿԵՐՏ ՀԱՅ ԼՈՒՍԻՆԵԱՆՆԵՐ

(Շար. բազմ. 1955. թիւ 3, էջ 49)

ԳԼՈՒԽ Գ.

Պատմութեան ձայնը

5. — *Տեսնենք ու ճշտենք վերոյիշեալ հինգ անձերու ինքնութիւնը:*

Ա. — *Բեռնարդինոսի նշանակած առաջին Լուսինեանին մէջ վրիպակով իրարու խառնուած են մեզի ծանօթ երկու տարբեր անձեր. Բալդուին եւ Ամաւրի: Առաջինը – զոր Կոմս Լէոնեան համարելով հանդերձ նոյնպէս Լուսինեան՝ զատած է երկրորդէն (9) – է հայ պատմութեան մէջ յայտնի՝ Պաղտին մարաջախտը, եւ իրապէս հայր՝ Կոստանդին Գ. արքային: Եւ ուրիշ մարդ չէր՝ բայց իր ճաշոցի յիշատակարանին պատիւ.... եւ ի յերից որդւոցն մին է սա՝ Պաղտինն, որ է այժմ մարաջախտ Հայոց ըստ պատուոյ(1): Հեղինակն այս տողերուն, որ այսքան մանրամասնօրէն կը խօսի, նոյն ընտանիքէն ստացած տեղեկութիւններն են զոր կ՚արձանագրէր ու կը յանձնէր անոնց ձեռքը: Ուրեմն ստոյգ աղբիւր մըն է:*

Այս տոհմը – ըստ աղգացուցակին՝ զոր կազմեց Հ. Ալիշան(2), եւ ես իմ կողմէս՝ հաստատուելով հին վկայութեանց վրայ – Հեթումեանց մէկ ճիւղն էր, Լամբրոնի տէրերուն, որոնք ԺԱ. դարուն Կիլիկիա եկած էին «յաշխարհէն Հայոց» ըստ Սամոսէլ Սկեւռացիին(3). որով զուտ հայ զարմէ էին, յայտնի նաեւ իրենց բազմաթիւ եւ հայալեզու յիշատակարաններէն, զորս օգտագործած է Հ. Ալիշան Սիսդրս օգտագործած է Հ. Ալիշան Սիսուան-ի մէջ: Ուստի շատ հեռու էին Լուսինեանց հետ արենակցութենէ. թէպէտ քանի մը հարսեր տուին եւ առին անոնցմէ՝ իրենց մէկ կամ միւս անհատին համար: Պաղտինի կինը տոհմակից էր իրեն: Ինք վախճանած է 1336ին(4): Իր եղբայրներն էին Վասակ եւ Հեթում(5):

Իսկ Ամաւրի, տէր Տիւրոսի, էր իսկապէս որդի Կիպրոսի Գ. Հուգոյի, եւ եղբայր՝ Բ. Հենրիկի ու Գուիդոյի Լուսինեանց: Կինն էր նոյնպէս Հեթումեան մը՝ Զապլուն, դուստր Լեւոն Բ.ի. անկէ ունեցաւ հինգ մանչ եւ երկու աղջիկ զաւակներ: Ամաւրի սպանուեցաւ 1310ին. կինը զաւակներուն հետ անցաւ Կիլիկիա, ուր անոնք հայ քաղաքականութեան մասնակցող առաջին Լուսինեաններն եղան (Դարդ. ԻԱ.), եւ որոնց տան եւ գործերուն մասին ընդարձակօրէն կը խօսի Փ. Բուորոն(6): Այդ որդիներէն առաջին երեքն են իսկապէս Բեռնարդինոսի յիշած Հուգոյ, Յոհան եւ Գուիդոն, որոնց անդրանիկը՝ Հենրիկէի հետ սպանուեցաւ Լեւոն Դ.ի օրով (Դարդ. ԻԳ.). որով չէր կրնար ասոր մահէն վերջ՝ վարիչ ըլլալ թագաւորութեան, ինչպէս համարեցաւ Բեռնարդինոս, եւ որուն կասկածով նայեցաւ Լէոնեան կոմսն ալ (8–9): Ընդհակառակն Յոհան՝ (կոչուած նաեւ Կոստանդին Գ. ըստ 1344ի յիշատակարանի մը)(7), խնամակալ եղաւ զահուն, մինչեւ եղբայրը Գուիդոն եկաւ ու ձեռքն առաւ արքունի զաւազանը, յանձնարարութեամբ իր անդրանիկ մօրեղբօրորդւոյն՝ Լեւոն Դ. արքային (Դարդ. ԻԶ–ԻԷ): Ասոնց կեանքն ու գործը երկու տարի միայն տեւեց (1342 – 1344), եւ Գուիդոն իր Բոյեմոնդ եղբօր հետ՝ (ոչ Յոհաննու՝ ինչպէս կարծեց կոմս Լէոնեան) սպանուեցաւ անորդի կոմս Լէոնեան (Դարդ. ԼԹ), որով զահը պիտի ժառանգէր իր Յոհան եղբօր որդին՝ Լեւոն:

Կոմս Լէոնեան լաւ կը դանդաղէ Պաղտին մարաջախտէն Ամաւրիի եւ անոր ընտանիքին անձերը, թէթեւ սխալով մը երկրորդին զաւակներուն թիւին մէջ:

Բ. — *Այդ Լուսինեանց հետ ուղղակի չկապէց Բեռնարդինոս Լոլլի–Լուսինեանները, այլ Պաղտին մարաջախտի որդւոյն՝ Կոստանդին Գ.ի հետ, որ յաջորդեց Գուիդոնի (1344), իրրեւ Հեթումեան ճիտ: Կը սխալէր Դարդել ըսելով թէ «ոչ էր նա ի զարմէ թագաւորացն Հայոց, եւ չէր իսկ նորա իւիք խնամութիւն ընդ տանն արքունի» (ԽԱ.): Իր կինն էր թոռնակիցը՝ Մարիան, նոյնպէս Հեթումեան, որմէ ունեցաւ երեք զաւակ, որոնք կը յիշուին իրենց մօր Աւետարանին մէջ, գրուած 1346ին (այժմ սեպհական Երուսաղէմի հայոց վանքին). «Քրիստոս օրհնեսցէ զմեր Հայոց թագաւորս, ... եւ զաստուա-*

---

(1) Հ. Ալիշան՝ Սիսուան, 411-412.
(2) Անդ՝ էջ 80.
(3) Նորին Հայապատում, էջ 414.
(4) Սիսուան, էջ 413. (5) Անդ՝ էջ 412.
(6) Պատմ. Կիպրոսի, Փարիզ, 1844.
(7) Լազ. ձեռ. Գրչ. 144.

© National Library of Armenia